

Dr. Rezi Elek

HISZEK AZ EMBERBEN

1. Az unitárius vallás embertanának alapvonásairól

Az unitárius vallás egyik sajátos jellegzetessége volt a történelem folyamán, hogy érdeklődésével következetesebben és hangsúlyozottabban fordult az ember világa felé, mint a többi keresztény felekezet. Vallásunknak ez a jól értelmezett humanista állásfoglalása már az elinduláskor jelentkezik. Ugyanis maga Dávid Ferenc, egyházalapítónk reformátori törekvésében, humanista beállítottságú volt, azzal, hogy választási lehetőségeket kínál fel a gondolkodó embernek a vallás világában. Etikailag fogalmazva, nagyobb értékvilágot nyit, az értékek teljesebb megvalósítására serkenti az embert. E sajátos szemléletből következik, hogy az unitárius teológia az ember bukása helyett az ember emelkedése elvét hangoztatja.

Természetesen hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a piramisszerűen elhelyezkedő értékek csúcsán az unitárius ember számára sem más valami vagy valaki áll, mint Isten. Ebben az értékgazdagodási folyamatban tehát a legteljesebb és legnagyobb érték, Isten felé kell orientálnunk. Ez a törekvés alapjában véve az evangéliumi igazság megvalósítására ösztönöz, és a jézusi tanítás nemcsak megértésére, pusztán hívésére, elfogadására, tudomásul vételére, hanem megvalósítására is, mely így hangzik sokatmondóan felénk: „Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes“ (Mt 5,48) és „Nem minden, aki azt mondja: Uram, Uram, megy be a mennyei országába, hanem aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát“ (Mt 7,21).

A megvalósítás, az aktivitás, a felismerttel vagy a megismerttel való azonosulás cselekedet szerinti felmutatása az unitárius ember jellegzetes vonása. Azonban egyetlen cselekedet sincs önmagáért. Valamilyen érték, cél szolgálatában áll a motivációtól indítatva.

Mi hisszük, hogy emberségünk megélésének mozgató rugója, érték-gazdagodási folyamatunknak célja Isten felé törekedni, akaratát minél jobban megismerni. Ezáltal szemléletünk teocentrikus, és nagy tévedés lenne azt állítani, hogy az unitárius vallás teljesen antropocentrikus azért, mert hangsúlyozza az emberi értékeket. Mint ahogy nagy tévedés

lenne másként nevezni az embert, mint Isten gyermeke. De azt sem vitathatja el senki, hogy a motivációtól a célig az előttünk álló út nem sajátosan emberi.

A motivációtól a célig terjedő szakasz sajátosan emberi: örömeink és bánataink, sikereink és sikertelenségeink, igazságaink és tévedéseink, emberségünk és gyarlóságaink színtere. Ebből adódik, hogy egyrészt lehatároltak, függők, korlátozottak vagy nagyon is feltételezettek vagyunk. Pszichofizikai létadottságunk jól igazolja ezt az állítást. Másrészt van valami, ami „határtalan“, amellyel az élet teljesebb értelmét keressük.

Phillip Hewett kanadai unitárius teológus szemléletesen érzékelteti ezt egyik munkájában. Amikor az ember egy magasan szálló repülőgépből szemléli az alatta levő tájat, az kiváltja a parányság, a jelentéktelenség, a függőség érzését. Ugyanerre döbben rá, ha hatalmas teleszkóppal szemléli a tér végtelenségét. De ezek a tapasztalatok viszonylagosak, mert mind a repülőgép, mind a teleszkóp az emberi szellem alkotásai. Így azok, amelyek parányságára ébresztik, egyben nagyságának, fontosságának, jelentőségének, szellemének tartozékai. Ezek alapján elutasítom a múlt századvégi liberális, túlzottan optimista emberszemléletet, amely csupán eszményi mivoltában szemlélte az embert és nem tulajdonított jelentőséget a létéből fakadó kérdéseknek.

Ezért kívánom már a bevezetőben leszögezni, hogy dolgozatom célja nem az eszményi ember „bemutatása“, hanem az egzisztenciális helyzetből adódó „valóságos ember“. Ezért a dolgozat célja az, hogy az embernek ne a „prezentált én-képét“, hanem az „aktuális én-képét“ elemezzem. Az a tény, hogy az „aktuális én-kép“ esetleg az „ideális én-kép“ felé fog mutatni, az nem a törekvésemet, hanem a probléma tárgyilagosságának alapigazságát támasztja alá.

Véleményem szerint az emberrel foglalkozó tanulmányok nagy többségének az a hibája volt és van, hogy az „eszményi embertől“ — a kell embertől — közelítettek a „valóságos ember“ — a van ember — felé. Ezzel a tényismerettől eltekintve próbálták megoldani a kérdést. Pedig a vizsgálódás természetes útja fordított. A „van“ embertől kell elindulnunk a „kell“ ember felé.

Ezért a „van“-tól a „kell“ felé haladva tárgyunk tisztázása érdekében első kérdésünk nem lehet más, mint ki, mi az ember; csak ezután, következhet természetének vizsgálata és milyenségének körvonalazása, ami után válaszolhatunk arra a kérdésre is, hogy van-e, lehet-e hitünk, bizalmunk az emberben.

2. Ki az ember?

Az a kérdés, hogy ki, mi az ember, mit értünk ember alatt, mindig a teológiai, filozófiai és pedagógiai (sőt politikai, gazdasági) fejtegetések fókuszában állott. Ugyanis az erre adandó válaszból ered minden hit- és életfelfogás az ember természetére és hivatására vonatkozóan.

A történelem folyamán mindenik nemzedék igyekezett választ adni a kérdésre. Valójában mindenki választ adhat erre, nem feledve azt, hogy aki felteszi a kérdést, és aki megválaszolja, az maga is ember. Így az, aki kérdez, egyúttal azt is kérdezi, mit hisz önmagáról.

Igyekeznünk kell objektív választ adni, és megfogalmazni az ember szükségyszerű, változhatatlan lényegét, vagyis azt, ami mindig igaz, amíg az ember ember. Keresnünk kell tehát az embernek az ún. lényegadó formáját.

Első megállapításunk az ember valóságát érinti, s ez nem más, mint az, hogy a létezők világába tartozik. S mint létező — John Macquarrie egzisztenciálista teológus szerint — magán hordozza a létezők sajátos jegyeit: meghatározott, van lényege, természete, és ezeknek megfelelő tevékenysége és viszelkedése. Ezt nevezhetjük fizikai létadottságnak az egzisztenciális dimenzióban.

A fizikai létadottság azonban nem örök, magán hordozza a keletkezés, változás, átalakulás sajátos jegyeit. Ez azt is jelenti, hogy nem lehet lényegadó forma.

A lényegadó forma a szellemi-lelki létadottság. Ez az, ami által az ember ismer, érez, gondolkodik, akar és cselekszik, még pedig öntudatosan. A fizikai létadottságból származó minden tevékenysége ösztönszerű és reflexszerű. Ezen létadottsága esetében olyan láthatatlan, belső „energia-töltettel“ állunk szemben, amelyet tevékenységében tapasztalhatunk. Egyben valami sajátosan emberiről van szó; a többi élőlény ösztönszerűség alatt áll, a lét fajfenntartásra irányuló jellegzetességek dominálnak. Ezért hangsúlyozhatta Jézus is, hogy „az élet több, hogynem az eddel és a test, hogynem az öltözet“ (Mt 6,25).

Az eddig elmondottak az általánosan hangoztatott és még ma is fenntartott dualista szemlélethez vezetnek, és tény, hogy aláértékeli az ember pszichofizikai egységét, amelyet azonban nem lehet elvitatni.

A kettő egységét vallva szükséges még egy harmadikra is figyelni, s ez a szociológiai létadottság. Az ember élete bele van ágyazva a környezet életébe; hat a környezetre és a környezet visszahat rá. Ez az ún. szocializáció jelenségköre. A kritikai szociológia, a szociálpszichológia és a vallásszociológusok képviselői (pl. G. Allpart, D. Reismann, E. K. Nottingham és mások) megállapították, hogy a társadalmi hatások alatt az ember „nöhet“ is, de „csökkenhet“ is. Tény az, hogy a társadalmi hatások kettős vetületében jelentkeznek: jó és pozitív, vagy rossz és negatív. Amikor az ember a negatív szociológiai indítatások hatása alá kerül, természete rosszra való irányulást mutat. Persze mindezért nemcsak az ember felelős, hanem a környezet is, vagy éppen a kényszerítő erő. Tény az is, hogy a „tömeg vagy nyájlény“ jelenség — azaz a társadalmi elvárásokkal szembeni maradéktalan engedelmesség — még akkor is, ha azok rosszak és identitástudatát csökkentették, a félelemmel magyarázható.

A „van embert“ tudomásul véve és elfogadva, az egyetlen lehetséges válasz a ki és mi az ember kérdésre, létadottságaira tekintve és lényegadó formáját megragadva, nem lehet más, mint az, hogy Isten gyermeke.

A Biblia is alátámasztja állításunkat. A bibliai leírás szerint Isten az embert az Ő képére és hasonlatosságára teremtette. (Vö. 1 Móz 1. 26—27). Ezzel valami olyant tudunk meg az emberről, ami egyedül csak róla mondható el, más teremtményről egyáltalán nem.

A bibliai megállapítás az ember istenképűségét illetően az értelmezések széles mezejére vezet el bennünket. Csupán két felfogást emelek ki arra nézve, hogy mit jelent az ember istenképűsége:

a) Az egyik felfogás szerint ez a kifejezés lényegében abban áll, hogy az ember Isten képviselője a többi teremtménnyel szemben. Arra hivatott, hogy érvényt szerezzen az isteni akaratnak.

b) A másik felfogás szerint, az istenképűség istenközelséget jelent. Tartalmában ez szinte atya-gyermeki viszony Isten és az ember között. E viszony megélésére széles lehetőségeket nyitott Isten és különös képességekkel áldotta meg az embert. Ezért létünk célja az Istennel való viszony fenntartása. Isten nem kívánhatná tőlünk, hogy életünket feléje irányítsuk, ha erre nem tett volna alkalmasokká a tőle kapott lelki tehetségeinkkel.

Ezért találó Moltmann Jürgen teológus megjegyzése: „A definiált ember, az egyszerismindenkorra lerögzített, az előítéletek alapján megítélt ember — elárult ember. Többé nincs szabadsága, jövője, nincsenek lehetőségei. Olyannak kell lennie, amilyenek akarják. Ez az ember kész van, ennek vége van!“ Ennek igazságát támasztja alá az elmúlt időszak „definiált“ embere, aki elvesztette szabadságát, saját jövője iránti bizalmát és szétszórta lehetőségeit. Olyannak próbált lenni, amilyenek „akarták“ a cél érdekében, s ezzel nemcsak önmagát árulta el, hanem tulajdonképpen azt adta fel, ami benne sajátosan emberi volt.

A legtalálhatóbb válasz tehát az, hogy az ember Isten gyermeke. Ez a tömör meghatározás nem jelent az ember számára korlátozást, ellenkezőleg, életteret nyit, indítást ad, a mienknél egy magasabb és szentebb természettel hoz viszonyba. Ha az ember önazonosságát megalapozza az Istennel való viszonya, akkor az mindig és minden körülmények között garantálja, szavatolja az emberi élet méltóságát és tökéletesedését.

3. Az ember természete

Amikor az embert Isten gyermekének határoztuk meg, ezzel egy újabb megválaszolandó kérdéshez jutottunk: miért Isten gyermeke?

Az ember természeténél fogva Isten gyermeke. Röviden szólnunk kell arról hogy melyek természetének lényeges komponensei, amelyek alátámaszthatják emberről vallott meghatározásunkat.

Az értelem

Az emberi természet az értelem nélkül éppen olyan hiányos volna, mint szeretet nélkül, jöllehet „az ész nem tud megmagyarázni minden titkot, de szabad mindent megvizsgálnia“.

Az értelem Isten lényegének egy része az emberben, s így az értelem által biztosítja Isten az ember felemelkedését. Az értelem által értjük meg a valóság rendjét, Isten akaratát, általa felismerjük a jelenségekben rejlő törvényeit és indítjuk meg cselekedeteinket. Már említettük, hogy a többi élőlény az ösztönszerűség, a létfenntartás parancsoló szükségzerűségeinek megfelelően él, az ember az, aki ezeket felül-emelkedve értelmes életet él.

Természetesen az értelemnek a helyes életvitel kritériumaival összhangban kell lennie, mert értéke nem önmagában van. Találó Földiek

E. H. unitárius teológus megállapítása: „Ha az értelem jóság nélkül közveszedelem, a jóság értelem nélkül szintén az. Ha azonban a kettő: a nemes vallásos érzés és a nemes értelem találkozik, micsoda gazdag jövőndöt tárnak fel az emberiség számára“.

A szeretet

Szintén Isten lényegének egy része bennünk, mint ahogyan az 1 Jn 4,16 leszögezi: „És mi megismertük és elhittük az Istennek irántunk való szeretetét. Az Isten szeretet, és aki szeretetben marad, Istenben marad, és az Isten is öbenne“.

Az emberek sokat beszélnek a szeretetről, talán túlságosan is sokat. Pedig a szeretetnek nem a szó, hanem a cselekedet, nem a beszéd, hanem az élet az igazi megjelenési formája. Ezért az emberi természetnek e fontos komponensét újra meg újra fel kell fedoznünk. Fel kell fedoznünk a szeretet kreativitását, amelyben a döntő mozzanat az, hogy képesek vagyunk-e túllépni önmagunkon, önszeretetünkön, azért mert másvalakit (embertársainkat) is épp olyan fontosnak tartjuk, mint önmagunkat. Képesek vagyunk-e önmagunk „elvesztésére“, képletesen szólva, feláldozására a másikért, akit önmagunk elé helyezünk? Augustinus szerint „csak az születik újjá a szeretetben, aki valamiképpen »belehal«“.

A szeretet ezzel a kreativitással újraépíti az egyéniséget, amit a modern világ darabokra tört. Így lesz a szeretet energiaforrás, amelyből az élet táplálkozik, hogy jobb legyen.

A szabadakarat

Az emberi természet vizsgálatának egyik lényeges kérdése volt az, hogy az ember akarata determinált-e, vagy sem. Mi valljuk, hogy az ember ura szabadakaratú döntéseinek. Mert ha nem állana hatalmunkban a lehetőség korlátai között szabadon határozni el magunkat erre vagy arra, ha cselekedeteinkben a külső kényszernek kellene engednünk: úgy sem erényről, sem bűnről nem lehetne beszélni. Szabadakarat nélkül nincs bűn, de erény se, és nem beszélhetünk a felelősségtudatról.

A lelkiismeret

A lelkiismeret egy összetett lelki megismerő és értékelő tevékenység. Egy „becslést“ kísérő érzés a fejletlen és a fejlett fok között. Tulajdonképpen emberségünk fóruma. Ezért „senkinek sincs joga sem hatalma erőszakolni a lelkiismeretet hogy elfogadja azt, amit nem hisz, helyeselje azt, amit kárhoztat, vagy rossznak tartsa azt, amit jónak ítél“.

A vallásos ember magától értetődőnek veszi, hogy lelkiismerete Istenhez igazodik, mert számára a legfőbb érték maga Isten. Így kötelességének érzi a legfőbb érték — Isten — akarátának az elfogadását. Így marad a lelkiismeret „Isten szava“ az emberben.

A vallásos hit

A vallásos hit Istentől ajándékozott valóság (Ef 2,8), amelyet az egyén a maga lelki tehetsége szerint dolgoz fel. Magát ezt a feldolgozást vallásnak tekintjük. Megnyilatkozási alapja a bizalom Isten iránt.

A hit éppen olyan sajátos összetevője az emberi természetnek, mint az értelem vagy a szeretet. Az unitárius ember vallásos hite „élet és cselekedet“, azaz a hit és cselekedet kölcsönösen feltételezik egymást. Erre nézve igen, sokatmondó a Jakab levél figyelmeztetése: „Azonképpen a hit is, ha cselekedetei nincsenek, meghalt ő magában“ (Jak 2,17).

4. Az ember hivatása

Az emberi természet rövid vizsgálata után önkéntelenül is adódik egy másik kérdés: tulajdonképpen milyen az emberi természet? Az elmúlt idők a kérdés megválaszolását végletek közé szorították (ehhez a teológia is hozzájárult!), azaz jó vagy megromlott, bűnös. Az ilyen sarkított megállapítás nagyon relatív, mert ahogy a rosszra való irányulás még nem bűn, úgy a jóra való irányulás még nem erény, ha nem kíséri bizonyoságtevő élet.

Véleményem szerint természete *sajátosan* emberi. Bár természetének komponensei a napnál világosabban bizonyítják jóra való képességét, mégis egzisztenciális léthelyzetéből adódóan sokszor elhalványul ez az irányulás, de hiszem, hogy ki nem alhat

Tény az, hogy az emberi természet megítélése sohasem volt olyan paradox, mint századunkban.

A múlt század végén jelentkező, de csak e században meggyökerező tudományos gondolkodás emberközpontúvá formálta a korábbi teocentrikus szemléletet.

Ez az új tudományos gondolkodás valóban korszakalkotó eredményeket ért el. A naprendszer felfedezésével megnyitotta az utat a világegyetem felfedezése felé. Kikutatta az anyag és az élet belső törvényszerűségeit. Feltárta a technikai és kulturális haladáshoz szükséges energiákat. Végül magát az embert is jobban megismerte pszichofizikai múltjában, történeti fejlődésében és társadalmi életformájában. De nemcsak ismereteket gyűjtött, hanem az alkalmazott tudomány új technikai eszközeivel fokozatosan hatalmába kerítette a természet erőit. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tudományos és technikai eredményeknek a kultúr-történeti hatása sem maradt el, sőt igazában ez a hatás jelentős tárgyunk szempontjából.

Tudománya és technikai ereje birtokában az újkori ember nem érezte többé kiszolgáltatottságát a természet erőinek, de valami felsőbb titokzatos gondviseléstől sem várta sorsának irányítását. Saját kezébe pró-

bálta venni életének intézését. Örökkévaló célok és örökérvényű normák alkalmazása helyett magának kellett felismernie földi feladatait és azok megoldási útjait. Gondolkodásának és cselekvésének ez az önállósulása az, ami az újkori embert a leginkább jellemzi. Így lett Isten világából az autonóm ember szekularizált világa.

De tény a másik véglet is. Önállósulása, az örökérvényű normáktól való távolodása, saját célok által szorgalmazott nagykorúvá válása az erkölcsi szakadék szélére sodorta. Az eszközértékek túlsúlyba kerültek az abszolút értékekkel szemben (értékeltolódás, értékfelborulás történt). Az ember erkölcsi „esendősége“ sehol sem lett szomorúbb mint az isten-tudatot leépíteni akaró marxista államokban, ahol fokozatosan kialakult a „kétarcú ember“, aki az élet ziláltságában élelmességek tartotta a lopást, érvényesülési lehetőségnek a csalást, a megvesztegetést, az árulást, életbiztonságnak az erőszakoskodást, a fenyegetőzést, engedelmességnek a hazugságot. Az erkölcsiséget munkóra kényszerítették és az osztályérdekek akoljába terelték.

Az ember természete azt követeli, hogy önmagunk harcát vívjuk meg „győztesen“, ami a legnehezebb. Sokatmondóan érzékelteti ezt Balázs Ferenc: „Jók akarunk lenni, de ha másképp nem, hát gondolatban meglopjuk szomszédunkat s megrágalmazzuk jóltevőnket. Tiszták akarunk maradni, de fölgerjed vérünk, s amíg valakinek kezet csókolunk, a vágyunkkal levetkőztetjük. Legelkeseredettebb harcunkat saját magunk ellen vívjuk és leg hamarabb saját magunk elvetélt kívánságainak engedünk“ (Bejárom a kerek világot. 79).

E paradox helyzet ellenére is hitem van, bizalmam van az emberben, aki számomra nem csupán Isten egyik teremtménye a sok közül, hanem az Ő gyermeke. Ha ez tudatosul minden egyes emberben, akkor nem sodródhat a végletek felé: egyrészt a bűnösség tudatából fakadó tehetetlenség, cselekvési lehetőségeinek tagadása, képességeinek aláértékelése, másrészt amikor nagyra hivatottságát hangsúlyozza, ezzel nem állítja saját mindenhatóságát.

Az előítéletektől mentes helyes identitástudat kialakítása a cél. Alapkérdése nem az kell legyen: mit vétettem az egyes normák, parancsolatok, törvények ellen, hanem az, hogy milyen jót kell tennem? Milyen választ vár tőlem Isten szeretete? Az embernek nem büntelnie kell lennie, hanem jónak, keresnie kell és kutatnia mindazt a jót, amit csak tenni tud minden számítgatás nélkül. Ez a szeretet egyetemességének nemcsak hirdetését, hanem megélését is jelenti.

Hitem van az emberben, akinek képességei vannak arra nézve, hogy akaratát ráhangolja az isteni akaratra, s ezáltal felismerje életének célját és értelmét.

Hitem van az ember jövőjében, hivatásában minden botlásai, tévedései ellenére is, mert munkatársa Istennek, mert együttműködhetik a gondviselés célkitűzéseinek megvalósításáért. E folyamatban az ember edződik, erősödik, és ha kicsit is, de előre lép. Embersége megélésében nincs megállás, nem lehet megelégedés, mert az ember sohasem tudhat annyit, hogy még többet ne tudhatna, sohasem lehet olyan jó, hogy még jobb ne lehetne, és sohasem lehet olyan hite, hogy az még ne mélyülhetne.

Egyetlen mondatba foglalnám összegezésemet: hitem van az emberben, aki se nem kevesebb, de se nem több mint Isten gyermeke!

Szombatfalvi József

ÖNVIZSGÁLAT ÉS IMÁDKOZÁS A LEKÉSZI SZOLGÁLATRA VALÓ KÉSZÜLÉSBEN

Ezek a kérdések feltevésük óta nem hagytak nyugton. Szinte lelkiismeret-vizsgálatszerűen megpróbáltam lepergetni a 17 évi lelkészi szolgálat alatt tanúsított magatartásomat, kutatva, hogy vajon ebben az önvizsgálat és imádkozás mennyiben játszottak szerepet, mennyiben befolyásolták tetteimet, s még továbbmenően, mennyiben kell jelen legyenek azoknak életében, kik lelkészi szolgálatra készülnek, tekintettel arra, hogy nem könnyű feladatra vállalkoznak. A mi szavunkat, az evangélium hirdetését, életünk bármely területén végzett munkánkat, híveink, az azokhoz való viszonyulásunkon, példaadásunkon keresztül mérik le. Hogy szolgálatunkat be tudjuk tölteni, hogy híveink elvárásainak meg tudjunk felelni, önvizsgálatra, elvégzett munkánk felmérésére, hitünk és lelkivilágunk erősítésére, imádkozásra van szükségünk. Mi a nyelv és magasabb rendű értelmünk jóvoltából azzal a csakis ránk jellemző képességgel rendelkezünk, hogy gondolkodni tudunk megnyilvánulásainkról, viselkedésünkről, munkánkról, sikereinkről és kudarcainkról. Mindegyikünkben él saját magunkra vonatkozó ismereteknek és érzelmeknek valamilyen együttese, amit önmagunkról alkotott képnek nevezünk. Ezt a képet kell időről-időre őszinte vizsgálat tárgyává tennünk.

Ez alatt a 17 év alatt sikerekben, nagy élményekben, de kudarcokban és csalódásokban is volt részem; ezek mind önvizsgálatra készítettek már akkor. De ez nem elég. Úgy ahogy igyekszünk külső világunkat mind jobban megismerni, éppen úgy törekednünk kell belső világunk megismerésére is. Felmérni képességeinket, de hiányosságainkat, gyengeségeinket is. Forrongó, változó világunkban ez az egyik legfontosabb saját magunkkal szemben, mert ha ezt megtettem, a következő lépés már könnyebb: tudom mit és hogyan kell változtatnom magatartásomon, munkámon. E téren például is szolgálhatok. Nagy szabadságunkban, rosszul értelmezett demokráciánkban nagyon sok hívemnek megváltozott a magatartása az egyházzal, lelkészekkel szemben. Naivan mindig azt gondoltam, hogy a sok munka, építés, javítás, egy kicsi falu hírnevének növelése gyűlések tartásán, ünnepeken keresztül csak megértésre és önzetlen támogatásra talál mindenki részéről. És az elmúlt évben épp ennek ellenkezőjét kellett tapasztalnom, s bármennyire fájdalmas és keserű is volt, tudomásul kellett vennem, hogy minden igyekezetem ellenére nemzedékek életében leépült a vallásos kultúra, leépült a lélek. És ez önvizsgálatra készítetett. Ennek eredménye volt az, amit egy negyedévi gyűlésünk alkalmával így fogalmaztam meg: ezután többet és másképpen kell dolgoznunk. És az ezzel kapcsolatos kérdésre saját magamnak feleletet kell adnom: meg tudok-e, meg akarok-e felelni ezen követelményeknek? E kérdésekre: meg tudok-e, meg akarok-e felelni ezen követelményeknek, feleletet kell adniok — önvizsgálatot tartva — a lelkészi szol-